

YR ARENIG

Mae'r ddau brif gopa, sef Arenig Fawr ac Arenig Fach yn rhoi ei henwau i'r ardal eang o fryniau. Gyda rhai ardaloedd anghysbell, mae'r cerdded yma yn o galed ar adegau gyda grub, clogwyni bychan a holltau mawr yn y graig. Mae rhan ddwyreiniol y Migneint yn cael i gynnwys yma gyda rhai bryniau eraill sydd tu allan i'r Parc Cenedlaethol.

Arenig Fawr 854m SH 826369

Ffurf amrywiol yr elfen *aran* 'uchel, uchder' yw'r *aren(n)* neu *eren(n)* + *-ig* - ôl-ddodiad bachigol. Tybed os cymhariaeth gyda Aran Fawddwy, ychydig i'r De, oedd y rhesymeg yn wreiddiol. Enw arall ar gopa'r mynydd yw Moel yr Eglwys. Cofnodwyd fel erynnic 1400 Gwaith Lewis Glyn Cothi, Rarau uauere hill 1579 Saxton, Rarauaur Hill 1610 Speed, yr Ennig c.1700 Parochialia, Arrenig 1795 John Evans, Map of North Wales, Arrenig Fawr 1783 Thomas Pennant, Arrenig 1834 map Greenwood.

Moel Llyfnant 750m SH 805351

Enwir y bryn moel ar ôl y dyffryn islaw. Os yw'n enw cynnar, cyfeirio at nant 'dyffryn' sydd yn llyfn 'esmwyth', Brythoneg **limnā* 'esmwyth'. Naill ai, i ddisgrifio llyfnhau'r dirwedd trwy rewlifiant tybed; neu, i ddisgrifio afon sy'n llifo'n llyfn heb raeadrau. Moel llefnant 1607 Llawysgrifau Wynnstey, Moel y Llevnant c.1700 Parochialia, Moel-llyfn-nant 1838 AO.

Rhobell Fawr 734m SH 786257

Yr Obell oedd yr enw yn wreiddiol, defnyddiwyd y gair *obell* 'cyfrwy' fel disgrifydd ar gyfer bwlch neu nodwedd debyg. Datblygodd y ffurf Rhobell ar lafar gwlad. Mae yna nifer o lwyfannau hir ar gyfer hafotai a llochesi yn yr ardal sy'n dangos bod bugeiliaid yn eu defnyddio'r ardal yn yr haf ar gyfer porfa. Ar wahân i'r enw anghyffredin Eglwys Rhobell (SH 786261) roedd yna: Tap y Bela i'w gael ar ochrau'r bryn hwn ar un adeg hefyd; tap 'clogwyn, craig; silff, silff' + y + bela 'blaidd'. Yr obell 1200 Cofnodion Caernarfon, Irobell 1209 Siarter Abaty Cymer, Mynydd yr obell c.1592 SCC, Rhobell Fawr 1838 AO.

Dae'r Mawr 697m SH 837382

Pen Tyrau yw'r enw a welir ar y mapiau Ordnans cynnar ar y copa, gyda'r enw Dae'r Mawr yn union ar y clogwyn ogleddol. Os y ffurf pen + tyrau, tyrau sydd yn gywir yma, lluosog y gair *twr* 'pentwr, crug, swp' sydd. Ar fapiau AO 1888 6", ymddangosodd yr enw Gelli Deg; *celli* 'grove, coetir' + *teg* 'fair', ond diflannodd yr enw oddi ar y mapiau erbyn 1899 a'i ddisodli gyda'r enw Pen Tyrau.

Yn Dae'r Fawr yw *daear* 'tir, ardal' a mawr; ond nid *mawr* 'mwy ei faint' sydd; gall *mawr* 'rhyfeddol, trawiadol' neu hyd yn oed 'ofnadwy, erchyll' fod i'r man. Dylai un nodi bod tir trawiadol i'w weld yn rhan ogleddol y mynydd, sydd yn cynnwys gwregus o glogwyni serth. Byddai bugeiliaid yn defnyddio'r disgrifiad daear fawr ar gyfer tir garw iawn.

Mae enwau eraill yn yr ardal, ceir Simdde Ddu a Bryn y Dyfrgi gerllaw, a gallant gyfeirio at ddarnau o'r mynydd. Mae *simdde* 'simnai' + *du* 'tywyll' yn cyfeirio at yr hollt fertigol yn y clogwyn tra bod dyfrgi yn cyfeirio at anifeiliaid oedd yn byw islaw - ar un adeg yn gyffredin iawn ledled Cymru. Dae'r-fawr 1838 AO.

Craig y Bychau 695m SH 826354

Bychau yw lluosog y gair *bwch* 'iwrch'; naill ai ceirw neu geifr. Craig y Bychau 1887 AO.

Arenig Fach 689m SH 820416

Gelwir y copa hefyd yn Carnedd y Bachgen; mae'n bosibl bod y *bachgen* 'dyn ifanc' wedi bod mewn un o ddwy garnedd angladdol fawr o'r Oes Efydd sydd i'w cael yma. Mae un yn tarfu llawer

mwy na'r llall.

Mae'r term Parochialia yn cyfeirio at gasgliad o wybodaeth a gasglwyd gan Edward Lhuyd. Fe anfonwyd holiadur i bob plwyf yng Nghymru i gasglu gwybodaeth lleol o ddiddordeb yn y plwyf. Nid oedd ymateb o bob plwyf; hefyd, collwyd rhai ymatebion ac ni gofnodwyd pob adraran o'r holiaduryn llawn. Fodd bynnag, mae'n darparu llawer iawn o wybodaeth ddiddorol a ffurflenni enwau cymharol gynnar. Arennig Fach 1580 map Saxton, Arennig Vechain c.1700 Parochialia, Arenig Vach 1796 Cambrian Register, Arenig Bach 1838 AO.

Y Castell 2244ft 684m SH 838375

Mae Castell yn derm a fenthycwyd drwy'r Brythoneg **castellon* 'castell' o'r Lladin *castellum*; neu yn syth o'r Saesneg Canol *castel* 'castell'. Rhaid bod y lleoliad wedi ymdebygu i leoliad neu amddiffynfa castell; gall fod yn safle amddiffynnol go iawn neu beidio.

Carreg y Diocyn 673m SH 831364

Y tebygrwydd yw *nad* llygriad o'r gair *diogyn* 'person diog'; ond, *di-* 'negydd' + *ocyn* 'troi gyda ôg', i ddisgrifio ardal rhy frwnt i amaethu.

Carnedd y Filiast 669m SH 871446

Mae llawer o aflonyddu ar y *garnedd* 'tomen' + *miliast* 'ast filgi'. Mae rhai yn tybio bo'r milgi yn gysylltiedig â'r lled-chwedlonol Elen/Helen, y garnedd yw man claddu ei hoff gi. Mae'n debyg mai carnedd o'r Oes Efydd sydd yma ac un anferth ar un adeg. Mae eraill wedi cysylltu'r enw â Ceridwen o chwedloniaeth Cymru, *duwies* Natur, un o'i symbolau oedd y filiast. Efallai bod y gromlin yn siâp y bryn wedi atgoffa pobl o gefnau crwm y cŵn hela. Karnedd y Filiast c.1700 Parochialia.

Ddualt 657m SH 811274

Mae'r geiriau *du* 'tywyll' yn ei ffurf dreigliedig + *allt* 'clogwyn, llethr' yn ceisio disgrifio'r sgarp miniog yn y dirwedd. Mae wyneb Dwyreiniol y *grib*, sy'n ymestyn bron yn union ogledd-de yn taflu cysgod tywyll yn y prynhawn, ond enwedig ar ddiwrnod *heulog*. Ydhualt 1209 Siarter Abaty Cymer.

Waun Carnedd y Filiast 650m SH 875473

Brig ar sbardun sy'n ymestyn o'r mynydd Carnedd y Filiast (gweler uchod). Mae *Gwaun* 'tir gwastad uchel a gwlyb, rhostir agored', yma yn ei ffurf dreigliedig yn enw addas ar gyfer yr ardal. Waen-carnedd-filiast 1838 AO.

Carnedd Llechwedd Llyfn 643m SH 857445

Dyma'r enw ar y brig a welir ar fapiau cyntaf yr AO; yr enw arall sy'n gysylltiedig â'r ardal, ychydig yn fwy i'r De ar un adeg, yw *Gylchedd*. Mae'r enw ar y copa yn disgrifio *carnedd* 'tomen' + *llechwedd* 'llethr' + *llyfn* 'esmwyth, gwastad'; enw da ar ardal lom. Mae dwy garnedd ar ei ben, mae un yn sicr yn gynhanesyddol; byddai'r garnedd(au) wedi bod yn llawer mwy ar un adeg. Gall y gair *cylchedd* 'amgylchedd, crwn' gyfeirio at y dirwedd yr ardal hefyd. Fodd bynnag, oherwydd yr enw cynnar Ekelchet (Y Cylchedd) 1291 Taxatio Ecclesiastica - y tebygrwydd yw mai cysylltiad gyda'r gair *cylched* sydd: naill ai: i) 'cwmpasiad' neu ii) 'yr hyn sy'n amgáu, neu cylchu'. Rhaid nodi'r cwm amgaeiedig Cwm y Gylchedd ychydig i'r Gogledd, y rhesymeg i'r enw?.

Y Foel Cynfal 630m SH 750396

Daw enw'r mynydd o Afon Cynfal, nodweddir yr afon a'i dyffryn gan geunentydd serth trawiadol ac afon ffyrnig ei lif gyda nifer o raeadrau. Enw personol gwrywaidd eithaf cyffredin oedd Cynfal neu Cynfael; yn cynnwys *mael* 'arweinydd' gyda'r rhagarweiniad yr elfen *cyn-* [elfen wreiddiol yn y gair *ci*] 'milgi'; ac fe'i defnyddir i ddynodi ffyrnigrwydd. Dylwn nodi'r elfen mewn geiriau fel cynfil

'cynngreadyr'; a'i rhywbeth fel hyn oedd yr enw gwreiddiol yr afon. Gall dehongli enwau afonydd fod yn anodd ac aneglur, weithiau mae'r termau a geir heddiw yn cuddio ystyron gwreiddiol, ystyron cyn-Geltaidd rhai enwau afonig.

Brottos 626m SH 873438

Mae'r term *brat*, a welir yn yr enw cynharaf a gofnodwyd, yn ffurf amrywiol ar y gair *brad* 'twyll, dichell'; y *brad* yma oedd y *ffos* 'pwll' a orchuddiwyd â llystyfiant er mwyn ei guddliwio ac i ddal anifeiliaid a yrrwyd dros y pwll. Fodd bynnag, y tebygrwydd mai enw nant oedd y Brottos/Bratfos gwreiddiol; oherwydd wrth ddarllen y *Taxatio Ecclesiastica* 1291 fe welir 'i'r nant o'r enw Bratfos,' mewn un disgrifiad ffin tir Eglwysig. Bratfos 1232/3 Calander of Charter rolls, Bradfos 1419/20 Cofnod Caernarfon, Brottos 1838 AO.

Y Foel Boeth 616m SH 779342

Yn ystod cyfnod o sychder, ni allai'r priddoedd tenau ddal at y dŵr ac felly fe fydd y glaswellt ar y mynydd yn crasu a rhuddo, felly y *poeth* 'tymheredd uchel'. Gallt y Darren yw'r enw arall ar y mynydd, felly os yw creigiau yn agos at y wyneb, fel mae'r gair *tarren* 'bryn creigiog, clogwyn' yn awgrymu, mae yn enw addas.

Y Foel Goch 611m SH 954424

Yn cyfieithu'n syml fel bryn coch, ond yn gyffredinol yn golygu brown; gyda'r cochni yn cael ei bennu gan nifer o ffactorau posib. Foel Goch mapiau AO cyfoes.

Y Foel Boeth 596m SH 865431

Un arall, gweler uchod. Gall y term *poeth* 'tymheredd uchel' hefyd ddisgrifio ardal i gasglu *poethwel* 'eithin, grug, tywarch' er mwyn dechrau tân. Fodd bynnag, fel yn yr achos arall o'r enw yn yr ardal, mae'r enw yn dynodi bryn creigiog ble mae'r pridd mor denau mae'n sychu'n gyflym ac unrhyw llystyfiant a dyfir yno yn cael ei 'losgi'.

Y Gamallt 580m SH 752447

Mae'r enw'n cynnwys *cam* 'crwca, crwm, bwa' + *allt* 'clogwyn, llethr'; mae cromlin amlwg yn y clogwyn/sgarp gorllewinol i'r grib ar y bryn. Y Gammallt 1576, Gamallt c.1592 SCC, Y Gamallt 1838 AO.

Moel y Feidiog 577m SH 782324

Mae'r enw, yn ogystal â'r bryn Pen y Feidiog 529m (SH 783332) yn dangos cam gywiriadau o'r ffurf a gofnodwyd yn gynnar fel Efeidiog. Fe dybiwyd bod y llythyren 'e' yn yr enw efeidiog yn anghywir a mai y fannod 'y' oedd i fod yna yn yr enw, h.y. sillafiad anghywir a ffurf cywir yr enw oedd Y Feidiog. Fodd bynnag, yn ol pob tebyg cwtogiad y gair (*d*)efeidiog 'man defaid, porfa fynyddig' sydd. Mae efeidiog wedi datblygu ar lafar; hefyd, rhaid nodi bo'r mapiau cynnar yn dangos Efeidiog Isaf fel enw fferm. Ar y mapiau presennol, Defeidiog Ganol a Defeidiog Uchaf sydd. Verydyawc 1200 Cofnodion Caernarfon, Ewydioge c.1592 SCC, Pen Efeidiog 1838 AO.

Y Garnedd Fawr 569m SH 937424

Mae'r *carnedd* 'carn' ar y copa mewn cyflwr eithaf gwael ac ar chwael, yn un llawer mwy ar un adeg.

Trum Nant Fach 560m SH 889458

Nid yw'r term *trum* 'crib' yn gyffredin yn yr ardal, gair syn cysylltiedig â'r Cernyweg *trüm* 'cefnen', Hen Wyddeleg *druimm* 'cefn, llethr, bryn'; crib ger y nant fach ydyw.

Moel yr Wden 560m SH 781356

Mae'r elfen wden yn deillio o *gwden*, *gwyden* 'gwialen, magl' yw enw sydd fel arfer yn gysylltiedig

â choetiroedd yr iseldir; neu, efallai nentydd bach mewn dolydd gwlyb. Yr enw a geir agosaf at y brig yw Bwlch y Bi, mae'n debyg bod yr enw yn cyfeirio at yrru anifeiliaid, bu 'gwartheg' dros y bwlch. Mae llwybr yr hen borthmyn i'w weld ym Mlaen Lliw; sy'n dod i stop sydyn ym Mwlch y Bi. Ar un adeg yr oedd yna lwybrau igam-ogam yn dringo'r llethrau Gorllewinol serth Moel yr Wden. Fe ellir dal weld hoel y llwybrau yn anelu at y copa. Moel-yr-wden 1838 AO.

Y Graig Wen 556m SH 739395

Mae'r clogwyn yn ymddangos yn (g)wen 'golau, gwyn' oherwydd ei safle yn llygad yr haul, hefyd, mae'r graig ei hun yn ymddangos yn wynnach nac arfer oherwydd y cen.

Yr Orddu 555m SH 964424

Mae'n debyg nad yw'r enw yn gysylltiedig ag *arddu* 'uchder, bryn'; mae'r ychydig fryniau a enwir gyda'r term eithaf prin ardd 'uchel, uchder' yn eithaf trawiadol yn eu safle, nid hwn. Mae'n ddigon posib bod yr enw yn deillio o (g)*orddu* 'du iawn, tywyll iawn'. O edrych arno o'r gogledd byddai'r pen bryn bach ychydig uwchben dyffryn dwfn gyda wal gefn cysgodol serth, ac oddi yno mae'r cyfeiriad at dywyllwch. Yr-orddu 1838 AO, Orddu 6" AO 1840-80. Orddu sydd ar fapiau'r AO presennol.

Moel y Slates 552m SH 785364

Benthyciad y gair Saesneg *slates* 'llechi' sydd. Mae yna chwareli cynnar yn yr ardal, ond ar un adeg yr oeddynt yn ceisio darganfod manau ble roedd y creigiau llech yn agos at y wyneb ac wedi hollti'n naturiol. Moel-y-slates 1838 AO

Moel Ymenyn 550m SH 839346

Ymddengys fod y gair *ymenyn* yn ddisgrifydd od fel elfen ar fynydd. Yn y Canol Oesoedd cynnar cymerwyd twmpath o fenyn fel rhan o'r taliadau i'r arglwydd lleol. Yr oedd siâp y mesur yn arbennig o bwysig, ni chaniatawyd i'r twmpath menyn fod yn rhy gonigol, rhaid iddo fod 'heb ei foel' h.y. heb gôn pigfain. O'r Dwyrain, mae copa'r bryn yn edrych yn un conigol. *'Moel or y Foel doth also signify a heap of corn, butter and of other things of the like sort, when raised up like a pyramid above the brim of the vessel in which it is contained'* Antiquae linguae Brittanicae (1753). Cymharer a'r brynau Sliabh an Ime 'mynydd yr ymenyn', Mourne a Wicklow. Moel-y-menyn 1838 AO.

Moel Emoel 549m SH 938403

Y tebygrwydd yw nad yw'r disgrifydd yn yr enw yn ffurf lygredig o *ymael* 'gafael, cymeryd, dal'; neu, un o ystyron *mael* 'elw' neu 'tywysog', fel y rhoddir ar un adeg. Tybed os *moel+y+moel*, gan roi ymdeimlad o 'frig pigfain ar gopa bryn crwn' sydd. Ond wrth edrych ar fryniau'r ardal, y tebygrwydd i'w mai *moel + ym + moel*, gydag *ym* 'tu mewn, o fewn' yn rhoi ymdeimlad o fryn nodedig mewn ardal o fryniau tebyg, a dyna'n union beth a welir. Cofnodwyd enw'r bryn fel Moyle ym Moyle c.1592 Archifdy Cyhoeddus, ac erbyn c.1700 roedd Edward Lhuyd, yn ei Parochialia, wedi nodi'r enw fel Voyl Ymmoel. Moel Emoel 1838 AO.

Banc y Merddwr 548m SH 835355

Mae Banc yn fenthyciad o lan Saesneg Canol *bank(e)* 'ochr afon, silff'; yn y dirwedd gall hefyd olygu bryn, bryn a thir sy'n codi. Byddai'r term merddwr 'dŵr sefyll, pwll llonydd' yn enw da ar ardal o wlypdir fel yr ardal fawr o gors yr ucheldir i'r Gogledd o'r bryn, hefyd dyma enw'r nant sy'n llifo trwyddo.

Moel Cae'r Defaid 540m SH 801247

Moel 'bryn pigfain' gyda chefnen onglog yn ymestyn i lawr at fferm Cae'r Defaid.

Mynydd Bryn Llech 540m SH 806314

Bryn 'bryncyn + *llech* 'cerrig llorio, fflag'; neu, *llech* 'clogfaen'. Ceir llwybr hynafol, efallai cyn-ganoloesol, yn mynd heibio'r bryn, mae yna hefyd lawer o frigiadau creigiau ar y llethrau isaf. Oeddynt yn defnydd o'r creigiau ar gyfer adeiladu tai a/neu'r llwybr.

Mynydd Nodol 539m SH 865394

Er nad yw yn fynydd uchel mae'n sefyll ar ei ben ei hun, ar wahan i'r bryniau o'i amgylch, a felly yn *nodol* 'amlwg'. Mynydd Nodol c.1700 Lhuyd, Mynydd Nodol 1838 AO

(Y) Garn Prys 534m SH 887484

Yn y dirwedd, mae'r term carn 'tomen o gerrig' yn gyffredinol yn dynodi nodwedd a wnaed gan ddyn fel carnedd. Gall hwn fod yn safle claddu cyn-hanesyddol neu'n nodwedd goffa; yn ddiweddarach, codwyd carneddi fel nod ffin. Mae nifer o garneddau yn yr ardal, rhai hynafol a rhai diweddarach yn dynodi ffin yn is i lawr ar y llethrau. Mae'r garnedd hon wedi'i gofnodi fel nod ffin gan archeolegwyr.

Yr oedd yna tre(f) 'daliad tir' gyda'r enw Prys ychydig i'r Gogledd ar un adeg. Felly, ar un adeg, yr oedd rhai yn tybio bod yna gysylltiad gyda enw personol Cymraeg, sef Prys. Nid yw ystyr y gair *brys* 'brysiwch, brysio' yn llawer o opsiwn. Y tebygrwydd yw mai'r term dan sylw yw *prys*, *prysg* 'perth, coed', ac fe'i cysylltir â Chernyweg *prysk*, Cymraeg Canol *prisc* o'r Frythoneg **prestjo-*. Yn yr Antiquae linguae Britannicae (1753) mae un yn canfod: 'Prÿs, and Prÿsg, and Prysgoed, *shrubs, a copse, underwood*'.

Roedd map 1838 yr AO yn dangos yr enw Garn Brys ar y copa. Tra bo fap 1840-80 6" yn dangos Garn Brys ar gyfer y bryn, a nodweddion eraill fel Bryn Brÿs, Garn-Brÿs a Hendre Brÿs. Erbyn map 1888-1915 roedd pethau wedi newid i Garn Prys fel yr enw mynydd, tra bo'r lleoliadau cyfagos wedi newid i Bryn Prÿs, Garn Prÿs a Hendre Prÿs. Karn Brys c.1700 Parochialia, Garn Brys 1838 OS.

Carnedd Iago 532m SH 783406

Carnedd 'carn, pentwr', Cernyweg *carneth* 'pentwr o gerrig' + yr enw personol, Iago 'James' yn cael ei ddefnyddio'n eithaf cyffredin ar un adeg. Mae yna nifer o leoliadau yn yr ardal gyda'r enw Iago, ac mae'r enw'n gyffredin iawn yn nhirwedd Cymru. Mae *carnedd fawr* aflonydd, bellach yn ddim ond twmpath glaswelltog, i'w gael ychydig i'r de o ben y bryn. Yr oedd ei leoliad yn ei wneud yn fwy gweladwy i'r rhai yn y dyffryn islaw, lleoliad cyffredin ar gyfer safleoedd cyn-hanesyddol oedd bod ar yr orwel ac yn llawer mwy gweladwy nag ar gopa gwastad. Carnedd Iago 1586 Llawysgrifau Wigfair, Carneth Iago 1606 Cofnodion Ruthin, Karnedh Iaco c.1700 Parochialia.

Y Ddau Faen Llwyd 530m SH 805311

Ar fap AO 6" 1887 dangosir y ddau: un fel *stone* 'carreg', y llall fel *boulder* 'clogfaen'.

Y Foel Fawr 528m SH 726395

Mae'r copa yma yn ychydig yn uwch na rhai eraill cyfagos.

Pen y Bedw 527m SH 778469

Gellir defnyddio'r gair *bedw* 'coed y fedwen' ar gyfer perth o'r coed a hefyd y math o dir lle gellir eu canfod. Mae bedw arian yn arbennig fel coeden sydd wedi'i haddasu'n dda i dyfu mewn ardaloedd corsio gwlyb, mae'n rhywogaeth arloesol o goeden ac nid yw'n byw ers amser maith.

Cyfiau 523m SH 889437

Mae gan y bryn yr enw Craig yr Hyrddod ar ei ochrau, mae hyrddod yn lluosog o *hwrdd* 'dafad wryw'; roedd yr ardal o dan y graig yn fan i'r hyrddod ymgynnull. Mae'r term *cyfiau* 'cae a rennir' yn dangos bod y borfa yn yr ardal yn ôl pob tebyg yn dir cyffredin. Mae'r gair *cyfiau* yn derm a geir

fel arfer yng Ngogledd-ddwyrain Cymru.

Pen y Cerrig Serth 522m SH 971429

Mae'r brig uwchben y *cerrig* 'creigiau' + *serth* 'llechweddog'; gall yr enw ddisgrifio ardal o lethrau sgri yn ogystal â thir garw serth.

Moel y Gydros 521m SH 915454

Mae'n debyg bod y prif ddisgrifydd yma yn gyfeiriad at yr ardal yn dir a rennir; *cyd* 'cyffredin' + *rhos* 'uwchdir'. Fodd bynnag, bydd cipolwg ar y map yn dangos bod enw arall ar y bryn, sef Moel Llechwedd-fign. Mae'r enw yn ymwneud â'r fferm cyfagos, ac mae'r term arferol ar gyfer porfa fynyddig fferm, sef mynydd, wedi ei ddisodli gan y ffurf moel. Gydrhos yw enw'r ffarm ar fapiau 1838 A, ond enw'r bryn yw Moel-cwm-main..

Allt Gwyddgwion 520m SH 652013

Allt 'bryn, llethr, clogwyn' ond yn dynodi tir mynydd y fferm Gwyddgwion.

Bryn Pig 520m SH 767307

Prin fod siâp y bryn yn finiog nac yn ddigon pigfain i gael ei alw'n *pig* 'pigyn, pwynt, ysbardun'; ar ben hynny, nid oes *carnedd* na chraig i'w gweld ar y brig a fyddai'n rhoi rheswm arall dros ddefnyddio'r term. Fodd bynnag, i'r gorllewin, yn union le mae'r enw ar y mapiau modern mae rhywun yn gweld sbardun yn gwthio allan. Yr enw arall ger yma yw Ffridd Wen. Bryn-pig a welir ar fapiau AO cyfoes.

Moel Ystrodur Fawr 518m SH 815340

Mae yna Moel Ystrodur Fach gerllaw, yn (SH 813340). Gallai'r gair eithaf prin *ystrodur* 'cyfrwy' gyfeirio at y ddau fryn yn ffurfio'r cyfrwy rhyngddynt.

Craig Dolfudr 518m SH 828311

Wedi ei enwi ar ol y fferm yn y dyffryn islaw; gwelir enw'r fferm ar yr hen fapiau [*dol* 'gweirglodd' + *budr* 'bawlyd'].

Cerrig yr Ieirch 513m SH 759424

Mae'r term *ieirch* un o luosogau'r gair *iwrch* 'carw', sef math o garw bychan. Cerrig yr Iwrch 1842 AO.

Moel Llechwedd Gwyn 512m SH 761421

Mae'r *foel* 'copa noeth, bryn crwn' wedi'i nodi oherwydd ei *lechwedd* 'lethr' + *gwyn* 'golau, gwelw'. Yma gallai'r gwyn fod yn gyfeiriad at rew ac eira yn hytrach na goleuni neu ddisgleirdeb. Dim yn rhy bell i ffwrdd, mae yna lethr o greigiau a sgri llwyd sydd a'r enw Maes Gwyn oherwydd ei fod yn llygad yr haul.

Rhobell Ganol 512m SH 785285

Y *canol* 'pwynt perfedd' y tri chopu gyda'r enw Yr Obell 'cyfrwy' [a roddir Rhobell]; pant neu fwllch a ffurfir rhwng y bryn(iau) yw'r cyfrwy.

Bryn Mawr 511m SH 801443

Mae'r enw yn ddisgrifydd syml ac fe geir nifer o lwyfannau hirsgwar llety/man cysgodi yn yr ardal sy'n dangos hafotai bugeiliol, sef llety yn ystod cyfnod pori'r Haf ar un adeg.

Moel Cors y Garnedd 510m SH 777237

Yma mae'r gair *moel* yn cyfeirio at 'cynefin, porfa uchel' Cors y Garnedd, sef enw'r fferm islaw; [*cors* 'gwern' + y + *carnedd* 'twmpath' sy'n cyfeirio at y twmwlws ger y fferm]. Nid oes *carnedd* ar

ben y bryn, ond mae yna lawer o gorlannau defaid.

Moel Darren 509m SH 953414

Moel 'bryn' gyda'r term *tarren* 'bryncyn, bryn serth, sgarp, bryn creigiog, craig'; yn gyffredinol nid yw'r term i'w gael ymhellach i'r Gogledd.

Rhobell y Big 504m SH 783283

Unwaith eto mae'r gair *obell* 'cyfrwy' wedi newid drwy Yr Obell i Rhobell; diffinnir yr un drwy ychwanegu *pig* 'copa pigfain'. Mae tair carnedd wedi'u gorchuddio â glaswellt ar lethrau gorllewinol y bryn; gall y term *pig* gyfeirio at un o'r rhain a hefyd y mannau creigiog a chôn creigiog fel y gwelir yma.

Moel Oernant 503m SH 743340

Enw digon cyffredin yn y tirwedd, fe'i cofnodwyd fel Moyle Oyrnant, moyle yr oernant c.1592 SCC.

Carreg Lusog 500m SH 818264

Man carregog ble ceir: naill ai, *llys* 'llysnafeddog, llysnafol, lleidiog' + *og* 'tebygrwydd i, cysylltiad â'; neu, *llus* 'aeron glas' + *-og*. Carreg Llysog 1838 AO.

Cerrig Chwibanog 500m SH 830302

Man agored i'r gwynt chwythu drwy'r creigiau a: *chwiban* 'chwibanu, hisian' + *-og* 'tebygrwydd i, cysylltiad â'. Oherwydd ei natur agored, yr oedd y copa yn fan da i leoli piler triogli.

Copa Ceiliog 496m SH 881482

Benthycir y gair *copa* 'pen, brig' o'r Saesneg Canol *coppe* 'pen'; tra byddai'r defnydd cyffredinol y gair *ceiliog* yn gysylltiedig â'r iseldir a ffermydd yn hytrach na mynyddoedd. Gall y gair *ceiliog* hefyd gyfeirio at y Ceiliog Du, sef y 'Rugiar Ddu wrywaidd', a welir mewn rhostiroedd fel y rhain, enwedig wrth arddangos yn y Gwanwyn. Fodd bynnag, efallai y bydd rhywun yn cysylltu'r enw â'r gair *ceiliau*, sef lluosog y gair *cail* 'corlan, praid o ddefaid'. Mae carnedd angladdol aflonydd o'r Oes Efydd ychydig i'r de-orllewin o'r copa; a allai fod wedi dal cist ganolog ar un adeg, bellach wedi hen ddiflannu. Ond, a'i llygriad y gair *ciliog* 'cornellog' yw'r *ceiliog*.

Mochogryn 496m SH 806407

Ar fap yr AO heddiw dyma'r ffurf a welir, ar fap 1838 yr AO fe welir yr enw fel Moch awgrym; fodd bynnag, y prif enw a gyflwynwyd gan Archif Melville Richards yw *Machogryn*. Ychydig ymhellach i lawr y llethr mae safle mwynglawdd Manganis bach; pan gynhaliwyd gwaith 1887-91, fe'i cofnodwyd fel *Llechowgryn*, *Moel Llechowgryn*, *Mochowgryn* a *Mochawgryn*. A'i *hygryn* 'tueddol i grynu, crynedig, simsan, gweglyd' sydd; neu, tybed os y ffurf fel (*g*)*ogryn* 'i sifftio, rhidyllu, glanhau' a welir yn yr ail elfen?

Y Foel Frech 494m SH 874470

Brech, ffurf benywaidd y gair *brych* 'amryliw, smotiog, brith'. Foel-frech 1838 AO.

Moel Bowydd 490m SH 713471

Efallai bod cysylltiad â hen enw personol Bywi; fodd bynnag, mae yna blanhigyn *bywi* 'cnau daear, clorad y moch': *Conopodium majus*, y gwreiddiwyd amdano gan foch a'i gasglu ar gyfer bwyd ar yr un pryd. Ar ôl rhostio cloron (aelod o'r teulu persli), yr oeddynt yn ychwanegiad defnyddiol iawn at yr hyn a allai fod yn ddiet gwael. dol com bowi 1588 Llawysgrifau Elwes, Cwm Bowy 1601 Llawysgrifau Nanhoron, Moel Bywydd 1838 AO.

Garw Fynydd 490m SH 945401

Garw 'anwastad, creigiog, heb ei drin'. Mae'r defnydd o'r gair fel term topograffigol yn cael ei adlewyrchu mewn ieithoedd 'Celtaidd' eraill; fel yn Llydaweg Canol *garu*, Hen Wyddeleg *garb* 'garw' o'r Gelteg **garuo* 'anwastad, creigiog'.

Craig y Llestri 486m SH 837299

Os nad lluosrif y term *llestr* 'llestr, bowlen' ydyw; efallai bod llygredd y gair lluesti 'anheddu dros dro' yma. Mae tyllau a lluwchfeydd o fwyngloddiau hanesyddol yma yn ogystal â chytiau mwynwyr a bugail yn y man. Ond fe geir un gair arbennig o ddiddorol yw *callestri*, lluosog *callestr* 'cerrig sy'n cynhyrchu gwreichion wrth eu taro', gallai gynnwys pyrit haearn yn ogystal ag fflint.

Moel Trwyn Swch 483m SH 809447

Mae'r bryn ar ddiwedd crib amlwg, mae'r termau *trwyn* 'penrhyn' + *swch* 'mochyn, hwch' yn ddisgrifiad o naill ai ffurf y gefn crib yn atgof o drwyn mochyn; neu, o *swch* 'llafn aradr' - wedi'i enwi oherwydd y ffordd mae'r llafn yn tyllu drwy'r pridd fel trwyn mochyn. Trwyn y Swch 1608 Cofnodion Rhuthun.

Moel y Croesau 480m SH 748383

Croesau yw ffurf lluosog y gair croes. Yn y dirwedd roedd croes yn aml yn cael ei defnyddio fel marcwr ffiniau, p'un a oedd y tir yn eiddo i'r eglwys ai peidio. Fodd bynnag, ymddengys nad oes meini ffin o'r fath ar y bryn, sydd fel arfer yn cael eu dynodi ar y mapiau cynnar. Moel y groesau 1838 AO.

Y Foel Gron 480m SH 794278

Mae cron yn ansoddair benywaidd y gair crwn; mae yn enw eithaf addas, oherwydd o rai agweddau mae moel yn fryn ffurf cromen a llyfn iawn.

Y Dyrysgol 473m SH 834283

Dyma ffurf amrywiol arall o'r disgrifiadau sy'n deillio o'r gair *trwsgl* 'lletchwith, anodd' sy'n berthnasol i'r dirwedd mewn nifer o leoliadau; mae'n debyg bod yr ystyron hŷn 'garw, gwyllt' yn cyfeirio at ardal o dir anfaddeugar iawn. Man caregog iawn sydd gyda sawl clogwyn bychan o'i amgylch. Fel y soniwyd, mae yna lawer o wahanol sillafiadau o'r term disgrifiadol i'w cael yn Eryri, yma er enghraifft, cofnodir y bryn hefyd fel Y Drysgol c.1700 Parochialia. Dyrysgol 1838 AO.

Moel y Graig 470m SH 845295

Mae'r *moel* 'bryn' yn un pigfain' + y + *craig* 'carreg, clogwyn'.

Craig y Garreg Lwyd 470m SH 731427

Y tebygrwydd yw *craig* 'clogwyn' gyda enw'r tyddyn Y Garreglwyd [carreg 'maen' + llwyd 'llwydwyn'].

Bryn Glas 465m SH 793439

Mae'n debyg bod y *bryn* 'bryncyn, mownt, codiad' yn (*g*)*las* 'llwyd, llwydaidd' neu (*g*)*las* 'gyrdd, lliw glaswellt' yn hytrach na'r defnydd cyfoes *glas*. Cymharer â Chernyweg *glas*, Hen Wyddeleg *glas*; maent i gyd yn dod o'r Frythoneg **cuneglase*, sydd wedi datblygu o'r gair Celteg **glasto* a'r gwreiddyn Indo Ewropeaidd **ghel* 'disgleirio'. Mae'r gair, yn wreiddiol o'r Lladin *glaucous* yn esbonio'r lliwiau yn well.

Yr Oerfa 463m SH 861416

Enw eithaf syml ar gyfer man gwyntog fel, gydag *oer* 'tymheredd isel' + *-fa/-ma* 'lle' yn cyfuno i gynhyrchu'r enw; fodd bynnag, efallai nad oedd yr enw wedi cyfeirio'n benodol at y bryn, ond at yr ardal gyffredinol. Craig Lios yw'r enw arall sydd i'w weld mae'n debyg mai yw *llios* 'lliaws, llu, byddin' yn hytrach na ffurf lygredig o *llias* 'marwolaeth, lladd'.

Craig y Dinas 457m SH 779297

Weithiau, fe enwi'r graig neu fryn oherwydd ei debygrwydd i nodwedd ddynol; mae'r term castell yn un enghraifft. Nid oes dinas 'gadarnle' ar y graig; er y gellid ei defnyddio fel safle amddiffynnol dros dro.

Y Foel Ddu 445m SH 819475

Unwaith eto *du* 'tywyll' sydd. Mae'r mapiau cynnar yr AO yn dangos yr enw ar y copa uwch (458m), ychydig i'r Dwyrain. Mae'r map 1:50,000 cyfoes yn dangos yr enw ar y copa uwch.

Y Foel 430m SH 753350

Treigliad y gair *moel* 'bryn llwm crwn', ond dynodi porfa mynydd fferm tybed?

Pig Idris 429m SH 731323

Mae Idris yn enw personol ond mae'n debyg nad yw'n enw tirfeddiannwr lleol; yr oedd Idris ap Gwyddno yn Frenin Meirionnydd yn y 7fed Ganrif. Tua chilomedr i'r De fe welir maen hir neu garreg sefyll drawiadol 3m o uchder, sef Llech Idris; mae'n debyg bod enw'r bryn wedi'i gysylltu â'r garreg. Yn ôl y chwedl taflodd y cawr Idris y garreg (neu ei chicio?) o ben Cader Idris a dyma le glaniodd. Fodd bynnag, mae'n llawer mwy tebygol o fod yn garreg nodol cyn-hanesyddol; ar gyfer un o nifer o draciau hynafol sy'n cwrdd gerllaw.

Yn anffodus, mae'n anodd cysylltu'r gair *pig* 'copa pigog, brig' â'r lleoliad gan nad yw'n bwyntiedig iawn. Mae nifer o fryniau wedi cael eu henwi gyda'r term pig yn yr ardal ac nid oes yr un ohonynt â phwynt. Tybed os oedd carnedd ar eu copaon ar un adeg.

Craig y Penmaen 420m SH 724300

Copa carregog go iawn sydd gyda llawer o frigiadau creigiog, felly *pen* 'copa' + *maen* 'carreg'. Mae ffordd Rhufeinig y Sarn Helen yn mynd heibio'r bryn.

Moel y Garth 420m SH 847392

Ai *garth* 'bryn, crib neu sbardun' neu 'llechwedd coediog' hefyd, byddai unrhyw un o'r ystyron hynny'n gywir i'w ddefnyddio. Mae'r ardal yn cynnwys cloddiadau archwiliadol ar gyfer Manganis.

Cerniau 412m SH 757212

Mae'n debyg mai ffurf luosog y term *cern* 'llechwedd, llethr agored, ochr, congl' sydd. Mae Moel y Llan gyfagos wedi ei enwi ar ôl pentrefan Llanfachraeth.

Cadair Benllyn 407m SH 907455

Gwelir Cader Benllyn ar fapiau 1" AO 1838 yn ogystal â mapiau 6" 1840-80. Mae'r disgrifydd Penllyn yn syml; dyma'r enw ar hen gantref 'cantref' a fu unwaith yn nheyrnas Powys, ond a gymerwyd yn ddiweddarach i Deyrnas Gwynedd. Mae'r bryn ger ffin ogleddol y cantref; i'r Gogledd mae chantrefi Nant Conwy ac Is Aled. Yn y Cambrian Register 1796 fe roddir 'Cader Penllyn, the keep of Penllyn, a high mountain near Bala'.

Yr elfen **cader/cadair* sy'n peri'r anhawster yma, gan fod nifer o nodweddion a allai fod yn gysylltiedig â **cader/cadair* ond does ddim i'w gweld yma - hyd yn oed pe baent yn cael eu defnyddio mewn ystyr trosiadol. Gyda dim pant/dyffryn ar y llechweddau, nid oes ffurf *cadair* 'sedd' yma; hefyd, nid ydyw yn fan amlwg neu arbennig chwaith. Fedrir gweld arglawdd crwm ar ochr orllewinol y copa; os arglawdd amddiffynnol oedd hyn, y tebygrwydd yw ei fod yn rhoi sylfaen i wal amddiffynnol bren. Byddai'r defnydd o'r lleoliad fel cadarnle yn rheoli'r ardal a hefyd yr hen lwybr drwy'r mynyddoedd, llwybr a fyddai wedi bod yn un pwysig ar un adeg. Yn anffodus mae trac fferm yn dilyn un rhan o'r arglawdd ac wrth yr isffordd mae'r copa wedi'i newid llawer,

gydag un rhan wedi'i lefelu gyda pheiriannau.

Maen Bras 407m SH 917394

Maen 'craig, carreg' + *bras* 'trwchys, tew, mawr'; enw addas i ddisgrifio'r bryn.

Moel Offrwm 405m SH 750210

Efallai bod gan y gair *offrwm* 'offrwm, aberth' yn gysylltiedig â'r gweddillion cyn-hanesyddol o gwmpas. Fe geir dau hen amddiffynfa neu anheddiad, un ger y copa ac un arall ymhellach i lawr i'r De. Hefyd, o gwmpas y copa, mae rhwydwaith o gaeau Oes yr Haearn. Moel Othrwrm - Guto'r Glyn (1412-93), Moell Offrwm a Moyle Offrom c.1592 SCC, Moel Ophrom c.1600 Y Cymmrodor, Moel Orthrwn 1783 Thomas Pennant, Moel Offrwm 1838 AO. Fei welir fel Foel Offrwm ar fapiau AO cyfoes.

Dyma gartref un o'r tri chawr a oedd yn gysylltiedig ag Idris Gawr, enw'r cawr oedd Ophrwm, Ysbryn ac Ysgydion oedd y ddau arall.

Rhiw Lwyd 398m SH 813497

Mae'r term cychwynnol *rhiw* 'llethr serth, llechwedd' yn weddol syml; gall yr ail elfen gyfeirio at liw brown os yw yn hen enw, dim ond yn ddiweddarach datblygodd synnwyr y gair i gyfeirio yn unig i't lliw *llwyd* 'gwelw'.

Penmaen 397m SH 844266

Un digon syml, *pen* 'copa' + *maen* 'carreg', a copa creigiog sydd iw weld.

Derlwyn 396m SH 843284

Yn syml *derw* 'coed derw' + *llwyn* 'perth', Cymraeg Canol *lluyn* 'perth, coed'; datblygodd y gair *derw* o'r Indo Ewropeaidd **doru* 'coed, pren', a mae geiriau cysylltiedig yn sawl iaith 'Celtaidd'. Erbyn heddiw, mae'r bryn wedi ei orchuddio gyda choed conwydd.

Allt y Gwine 376m SH 835254

Unwaith eto disgrifiad lliw yn y tirwedd, i ddynodi'r *allt* 'ochr bryn, clogwyn, bryn' + *gwine*, *gwinau* 'browngoch, cochlwyd'. Alltygwinau 1450 Thomas Roberts, Allt y gweny c.1592 SCC, Allt y gwiney 1604 Llawysgrif Nannau.

Moel Caws 367m SH 846278

Gellid dadlau bo'r defnydd y gair caws yn ddigon syml ac yn gysylltiedig â *buchesi* o wartheg a man godro. Yr oedd y gwartheg yn cael eu cadw allan ar y brynau drwy'r flwyddyn ar un adeg, ac yn cael eu godro y tu allan hefyd. Felly, roedd y brosesu o newid y llaeth yn fenyn a chaws hefyd yn digwydd mewn llochesi diarffordd, ymhell oddi wrth y ffermydd. Mae'r anheddiad cyn-hanesyddol bychan islaw'r bryn yn cryfhau'r syniad. Efallai y byddai rhywun yn gweld y bryn copa gwastad a crwn hwn fel siâp caws crwn cynnar; pan oedd ceuled caws yn cael ei wasgu mewn basgedi wedi'u leinio â brethyn nid oeddent yn ffurfio silindrau perffaith, roedd yn rhaid i chi gael y rownd allan o'r fased.

Fodd bynnag, gallai'r caws yn yr enw ddeillio o lygriad o'r gair *cawsai*, *cawse* 'llwybr drwy cors, sarn' o'r gair Ffrangeg cyffelyb *causey* 'sarn'; hefyd, mae'r gair Saesneg *causeway* yn tarddu o'r Ffrangeg. Dylid nodi bod dau lwybr hynafol yn mynd heibio waelod y bryn; un o'r Gogledd a'r llall yn dilyn cwrs Afon Dyfrdwy o'r Gogledd Ddwyrain. Mae'r llwybrau yn dringo llechweddau'r bryn er mwyn osgoi'r dyffryn cul ychydig i'r Gorllewin. Mae'r gwersyll Rhufeinig i'r Dwyrain yn dangos bo'r llwybr yn un pwysig ar un adeg. Ond, yr oedd rhaid croesi dyfroedd uchaf Afon Dyfrdwy, y mae'r man croesi ar y mapiau cyfoes, wedi eu nodi fel gerrig camu (stepping stones) yn (SH 849275).

Hefyd, term arferol yn y Gymraeg ar lwybr neu ffordd sy'n mynd trwy ddarn o dir gwlyb yw *sarn*, ond gall *cawsai* ddisgrifio union yr un peth. Hefyd, gall y geiriau ddisgrifio 'llwybr palmantog caregog'; neu, 'gosodiad o gerrig camu ar draws man gwlyb'. Mae yna enghreifftiau eraill o'r gair cawsai, cawse yn cyfnewid i'r gair caws; sef, Nant y Cawse - nawr fel - Nant y Caws yn (SJ 2826) a hefyd (SH 7846).

Moel y Garnedd 360m SH 896355

Bryn go isel ond un amlwg uwch Lyn Tegid, mae yna garnedd ar ei gopa ac mae defnydd y foel yn cyfeirio at y copa pigfain. Cofnodwyd fel Mael y Garnen, moel y Garnedh a Maelgarnedd yn Parochialia c.1700; dylid nodi bod y ffurf mael a welir, hefyd wedi datblygu o'r Hen Gymraeg *moil* 'bryn, copa' nid *mael* 'tywysog, pennaeth' nac un o'r ystyron eraill y gair chwaith.

Mynydd Bach 355m SH 745313

Enw syml, Mynydd Bach sydd ar holl fapiau hŷn yr AO.

Moel Cynwch 320m SH 737212

Os nad yr enw personol Cynwch, tybed os amrywiad lleisiol y gair *cnwch* 'chwyddo, twmpath, bryncyn'. Ar un adeg brawychodd sarff anferthol yr ardal o gwmpas y bryn; yn rhewi pobl oedd yn edrych ar ei lygaid, a'i bwyta. Moel Cynwch 1838 AO. Mae'r ffurf Foel Cynwch ar fapiau AO cyfoes yn anghywir.